

JARMIL PELIKÁN

O POLSKÉ LITERATUŘE DOBY OSVÍCENSKÉ

Polská literatura prožívá od renesance plynulý, nepřetržitý vývoj, v němž se dosti výrazně uplatnily téměř všechny literární směry. Ve srovnání s českým písemnictvím nedošlo v Polsku v souvislosti s tragickými osudy národa k tak dlouhému přerušení přirozeného literárního procesu, k hlubokému úpadku a nutnosti začínat od základů v době národního obrození. Polská kultura sice také prošla — za krize feudálního státu v 17. a v první polovině 18. století — obdobím stagnace a poklesu, ve druhé polovině 18. století však došlo k podstatnému oživení společenského a kulturního života, k významnému reformnímu hnutí, v němž hlavně školství a osvěta zaznamenaly podstatný krok vpřed. Polská literatura prožívala tehdy po jedinečném období renesančním a poměrně bohatém baroku, svůj nový rozkvět, a v mnohém se stala podbídou a oporou pro české obrozenecké snahy.

V polské literární historii se pro literární tvorbu druhé poloviny 18. století (převážně klasicistického charakteru) užívá názvu *osvícenství* — podobně jako pro období kritického realismu (zhruba druhá polovina 19. století) se vžil název pozitivismus.

Polské osvícenství, plné dynamiky a ostrých názorových střetnutí, poutalo pozornost mnoha badatelů domácích i cizích, zvláště po druhé světové válce, kdy o jeho problematice vyšly desítky závažných prací. Uvedme alespoň několik autorů tak významných, jako byli Witold Kula, Bogusław Leśnodorski, Bogdan Suchodolski, Władysław Tatarkiewicz a Stanisław Lorentz pro historii, kulturní historii a dějiny umění, Waclaw Borowy, Juliusz Kleiner, Tadeusz Mikulski, Jan Kott, Zbigniew Raszewski, Julian Lewański, Zdzisław Skwarczyński, Mieczysław Piszczkowski, Juliusz Nowak-Dłużewski, Stanisław Pietraszko a mnozí další pro historii literatury a teatrolonii. Řada základních otázek polského osvícenství a jeho čelných představitelů se dočkala vyčerpávajících studií.

Dosavadní žně vědeckých prací obohatili v poslední době třemi závažnými studiiemi Zofia Sinko, Jadwiga Ziętarska a Zdzisław Libera.⁴ První dvě jsou monografie věnované dílčím problémům, Liberova práce je pokusem o syntézu. Všechny tři mají společné komparatistické východisko, promítají polskou literaturu a estetické představy této doby na široké evropské pozadí, nacházejí souvislosti cizích děl a názorů v polské situaci, jejich modifikaci a uplatnění v domácích podmínkách. Vzhledem k mnohostrannému zaměření tehdejších polských vládnoucích vrstev na Francii, jde převážně o literaturu a kulturu francouzskou.

⁴ Zofia Sinko, *Powieść zachodnioeuropejska w kulturze literackiej polskiego Oświecenia* (Ossolineum, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968, 394 strany).
Jadwiga Ziętarska, *Sztuka przekładu w poglądach literackich polskiego Oświecenia* (Ossolineum, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969, 324 strany).
Zdzisław Libera, *Problemy polskiego Oświecenia, Kultura i styl* (Warszawa 1969, 304 strany).

Zdzisław Libera sledovanou tematiku blíže vymezil v podtitulu: *Kultura a styl*. (Řada dalších publikovaných prací, z větších např. kniha Marie Janion, *Romantyzm, studia o ideach i stylu* – Varšava 1969, ukazuje na to, že jde o obecnější trend v novějších polských literárních historických pracích.) Obsah knihy se v podstatě dělí na dvě části. První kapitola (Problemy kultury polskiego Oświecenia) shrnuje výsledky dosavadního bádání o osvícenství, připomíná základní procesy a události ve společnosti a kulturním dění, poukazuje na prudký vývoj ve školství, osvětě, vědě, písemnictví a jazyce, na význam časopisů, činnosti Komise národní výchovy, divadla a jiných institucí, na jejich zásluhu o podstatné změny ve vědomí lidí. Jednou z nejdiskutovanějších otázek v této souvislosti bylo vymezení periodizačních hranic. Jedni viděli počátky osvícenství již v první polovině 18. století, hlavně v působení Stanisława Konarského, jiní – zvláště ti, kteří zdůrazňovali jako základní kritérium dominující klasicistický styl – prodlužovali trvání osvícenského období až do roku 1830, neboť na počátku 19. století se znovu prosadily klasicistické tendence a došlo k velkému sporu klasicistů s romantiky. Někteří badatelé zdůrazňovali vnější, mimoliterární činitele a končili polské osvícenství rokem 1795, kdy došlo k rozpadu polského státu. Jiní opět viděli v Kościuszkovi a Zorianu Dołęgovi-Chodakowském počátky tendencí, které zvitězily v pozdějším romantismu. Libera klade – v soulase s většími ostatními autorů – počátky vlastního osvícenství do hospodářského a kulturního přelomu na počátku vlády posledního polského krále Stanisława Augusta Poniatowského; závěrečné období (po r. 1795) ponechává stranou, chápe je jako období přechodné, v němž ztráta samostatnosti nastolila zcela odlišnou problematiku. Podobné diskusní je rovněž vnitřní periodizace osvícenské epochy.

Čtyři další kapitoly (Tradycje baroku; Klasycyzm; Rokoko; W kręgach sentymentalizmu i preromantyzmu) sledují blíže umělecké styly, uplatňující se v dobových estetických názorech a literárních dílech. Již názvy jednotlivých kapitol ukazují na to, že období nazvané osvícenství nebylo stylově jednotné. (Podobná situace byla též v polském osvícenském umění, zvláště v architektuře, kde dominující klasicismus je často doplňován prvky barokními a rokokovými, v sochařství se mluví více o baroku, v malířství o rokoku, parky a zahrady nesou pečeť stylizace sentimentální.) Ráz doby nepochybně určoval klasicismus, jehož estetické normy kodifikoval Boileau. Projevovalo se to nejen v tom, že klasická literatura antická byla vzorem a vodítkem pro soudobé autory, ale též v povšechném uplatnění snah po stylu jasném, harmonickém, dokonalém. Jak již bylo řečeno, orientace na Francii ještě zvýraznila autoritu a roli francouzského písemnictví v polské skutečnosti. Pro náležité postižení jeho mimořádného působení v době Stanisława Augusta Poniatowského je si však třeba uvědomit, že vliv vrcholného francouzského klasicismu se v Polsku časově sblíhá o století později s vlivy sentimentálními a preromantickými, s měšťanským dramatem. O velikosti francouzského klasicismu rozhodovalo nejvíce umění dramatické, v první řadě tragédie, v Polsku však v této době nevznikla významnější díla tohoto typu. V divadelním repertoáru převažovala veselohra. Klasicistické postuláty nejpříjemněji realizoval největší básník polského osvícenství Ignacy Krasicki.

Vedle převažující klasicistické orientace, která dominovala na královském dvoře, doznávaly v osvícenské kultuře silné barokní, sarmacké tradice, které odpovídaly zvláště početné, drobné, nevzdělané šlechtě a církvi. Z čelných osvícenských autorů jim ještě značně podléhal Adam Naruszewicz. Rokoko se významně projevilo na venkovských magnátských sídlech. Zde se však také nejvýrazněji uplatnili místní autoři, vnášejíci do pastýřských selanek autentickou znalost venkova a přírody, prostého člověka s jeho touhou po svobodě a sociální spravedlnosti. Polský sentimentalismus měl především toto pozadí. Můžeme tedy mluvit o topografickém rozrůznění, přičemž rozhodující úlohu hrál v první fázi osvícenství královský dvůr, později varšavské, puławské a vilenské kulturní centrum. V městském prostředí získávalo půdu divadlo. Právě tyto nové, nekonvenční prvky rázu sentimentalistického a preromantického, měšťanské drama a vznikající román, zařazují se do ustálených klasifikačních pojmů nejobtížněji.

Autor si je plně vědom toho, že stylovými kategoriemi nejlépe postihl poezii, méně již ostatní literární oblasti. Je však jeho velkou zásluhou, že proti dřívějšímu opomíjení této stránky literární problematiky zvolil právě takový pohled. Zvláště v kapitole o rokoku podařilo se mu ozřejmit a náležitě interpretovat nejenou komplikovanou otázku. Ze zdařile představených jevů je třeba zvláště zdůraznit přesné vymezení úlohy školství a osvěty v reformním hnutí, symbiózu časopisectví a umě-

lecké literatury, názorné srovnání polské literární tvorby se slovesným vývojem v jiných zemích. Z Liberových vývodů průkazně vyplývá, že dané literární období nemusí být zásadní reakcí na období předcházející, že je možné vzájemné soužití různých tendencí.

Syntéza polského osvícenství z pera Zdzisława Libery vyrůstala z poznatků mnoha jeho dřívějších studií. Je napsána velmi přehledně, instruktivně a přístupně, se zaměřením nejen na úzký okruh odborníků, nýbrž i na širokou čtenářskou obec. Její předností je formulační uváženost a přesnost; jako ve všech autorových pracích se v ní citlivě uplatňuje pedagogický zřetel zkušeného učitele.

Zofia Sinko si ve své práci o západoevropském románě v kultuře polského osvícenství vytkla úkol přinést „pokud možno úplný souhrn poznatků o románě, jaký měli k dispozici naši osvícenci“, představit „jak obecné kritické soudy o tomto druhu, tak i názory na jednotlivá díla“. Všimla si přitom děl přeložených do polštiny i čtených v originále, především ve francouzštině. Pro přesné zjištění způsobu jejich přijetí prostudovala autorka zachované katalogy dovážených knih, knihovnické inventáře, úvody k vydávaným knihám, recenze a kritické projevy v časopisech, jakož i nejrozmanitější zmínky v literárních dílech, pamětech a jiných publikovaných i rukopisných záznamech. Jsou to projevy různorodé, nesouměřitelné, ale všechny mohou být důležité pro podání co nejuplněnějšího obrazu.

Stejně pečlivě jako polský materiál z druhé poloviny 18. století shromáždila autorka i poznatky o vývoji západoevropského románu té doby. Načrtla velmi podrobný a bohatě dokumentovaný obraz nejen o počátcích polského románu a o úloze západoevropského románu v kultuře polského osvícenství, ale neméně přesně zobrazila i vývoj románu v západoevropských literaturách, jmenovitě v literatuře anglické a francouzské.

Dnes po kulminaci popularity románu jako literárního druhu – tak významného pro 19. století a pro první polovinu 20. století – je tím poučnější sledovat podmínky vzniku novodobého románu a jeho další osudy. Zofia Sinko se snaží co nejvěrněji vykreslit přístup čtenářů i kritiky osvícenského období k románu, vidět problematiku jejichž očima. Její erudice je imponující, i když ji někdy zavádí do podrobností jen nepřímo spojených s hlavní tematikou rozpravy.

O vývoji polského románu byla již napsána řada děl (mezi jejich autorů jsou Konstanty Wojciechowski, Marian Szykowski, Zygmunt Szweykowski, Julian Krzyżanowski, Jan Trzynałowski). Pro sledované období zůstává dodnes základní publikací *Romans w Polsce za czasów Stanisława Augusta* od Bronisława Gubrynowicze z roku 1904 a obsáhlá *Bibliografia powieści polskiej 1601–1800* od Jadwigi Rudnické (1964). Autorka recenzované publikace mohla z těchto děl vycházet. Úsek vymezený tématem své studie zpracovala s mimořádnou akribií.

V první části knihy autorka nejdříve pojímá problematiku románu vcelku, jako literárního druhu, který byl v době osvícenské, zvláště v jejích počátcích, kritizován a odsuzován, jímž „se pohrdalo“. Lapidárně to vyjádřil Franciszek Zabłocki ve své nejlepší komedii *Fircyk w zalotach* (Hejsek na záletech):

O fatalne romanse! romanse, niestety,
Wyście nam pokazili młodzież i kobiety.

Tento odsudek románových děl se v pozdějších fázích polského osvícenství měnil na pochvalu překladů z Fénelona, Rousseaua, Richardsona a Fieldinga, jejichž náplň již více odpovídala ideovému zaměření polského osvícenství. Autorka podrobně dokumentuje evoluci názorů na západoevropský román, hlavně na stránkách časopisů *Monitor* a *Zabawy Przyjemne i Pozyteczne*, které měly v šedesátých a sedmdesátých letech 18. století základní význam při formování společenského a literárního vědomí v Polsku.

V druhé části knihy autorka postupně analyzuje recepci jednotlivých románových děl západoevropských autorů (Richardson, Sterne, Prévost, Rousseau, Fénelon, Lesage, Voltaire, Fielding, Goethe a řada dalších), aby v závěru věnovala zvláštní pozornost sentimentalistickým románům, které pronikaly do Polska ke konci 18. století. Náleží dodat, že polština má – podobně jako angličtina – pro román dva výrazy, „romans“

a „powieść“. Pro starší literaturu včetně osvícenství užívá termínu „romans“, zatímco „powieść“ označuje román novodobý.

K závažným otázkám, které Zofia Sinko proti dosavadní literatuře řeší nové nebo které podstatně zpřesnila, náleží na příklad: adekvátní postžení charakteru tendence-ního, didaktického románu s morálním poučením v závěru, který byl v polském písemnictví osvícenými postulován jako téměř závazný typ románové tvorby; poukázání na značný vliv domácí písemné tradice při utváření podoby románu (jde např. o typicky polské nebo v Polsku velmi rozšířené formy literárního tvoření jak šlechtické „gawędy“, paměti, vzpomínky a zvláště v šlechtických rodinách s oblibou přechovávané nejrůznější diáře a zápisy, nazývané nejčastěji „silva rerum“ či „varia“; doložení záměny měšťanského hrdiny západoevropských románů, především anglických, za hrdinu převážně drobnoslechtického v překladech polských, jak to odpovídalo tehdejší společenské struktuře i čtenářské obci v Polsku. Autorka předsvědčivě prokázala, že nechuť k románovým příběhům se v té době neprojevovala jen v Polsku, ale rovněž jinde, např. ve Francii, kde klasicistická poetika dlouho vylučovala román z uznávaných literárních druhů; v konzervativních kruzích byl pak zde odmítán anglický román z měšťanského prostředí. Uvážíme-li, že vliv vrcholného francouzského klasicismu se v Polsku projevil o sto let později, pak uvidíme, že na rozhodném odmítání cizí románové tvorby v počátcích polského osvícenství se podílely i strohé zásady Boileauovy poetiky, tím více, že v tomto případě podporovaly zaměření osvícenců na společenskou problematiku. V doporučováném vzorci pro polský román se tedy zrcadlily základní myšlenky reformního hnutí, potřeba vychovat osvíceného občana, dále pak moralizátorské tendence klasicistické doktríny, orientované na jevy obecné a příkladné, a postupně stále více též výchovný program západoevropského měšťanského románu. Zde je třeba též hledat důvod, proč se sentimentální román se svým individualismem, citovostí a důrazem na jednotlivcovy osobní prožitky v podmínkách polského osvícenství proti „ideálním pravdám“ klasicismu dlouho nemohl prosadit. Když však pronikli, přispíval k oslabení pozic klasicismu a k posílení preromantických nálad. Prévostova díla narážela na odsudek a nepochopení, Rousseau a Goethe měli již cestu usnadněnu.

Překladatelské úsilí procházelo v minulých stoletích spolu s proměnami vývojové linie jednotlivých literatur složitým procesem. Silným podnětem pro ně byly zvláště renesanční snahy o poznání antického světa a jeho kultury. Praktickou překladatelskou činnost doprovázely pokusy o teoretické zobecnění jejich hlavních zásad. Pečlivost a snaha o věrné převedení originálu, jimiž se vyznačoval přístup renesančních a reformačních překladů k překládanému dílu, nejčastěji k biblickým textům, našly svůj teoretický odraz v zásadách Etienna Doleta (1540). V 17. a 18. století panovala v tomto směru značná svoboda až libovůle, kterou prosazoval v úvodě ke svému překladu Pindarových *Ód* Abraham Cowley (1656). Umírněnější stanovisko při zachování překladatelovy volnosti zastávali John Dryden, Alexander Pope a Charles Batteux. Narůstající úsilí po omezení svobodného přístupu k překládanému textu, po přesném vystižení smyslu originálu, zachování jeho stylu a působení na čtenáře analogickým dojmem jako originální dílo nejplněji vyjádřili George Campbell (1789) a Alexander Fraser Tytler (1790).

V druhé polovině 18. století, kdy se v Polsku oživilo společenské a kulturní dění, rozvíjely se vztahy s literaturami ostatních evropských národů, množily se překlady a literární tvůrci a překladaťelé se začali častěji zabývat též translaťorskou problematikou. Svě soudy o překladaťelství publikovali v úvodcích k překlady, v poetikách, učebnicích, recenzích, kritikách a v rámci jiných děl. I když osvícenské období nevydalo syntetickou práci s překladaťelskou tematikou, přece jen bylo publikováno nemalý závažných hlasů z pera čelných spisovatelů a učenců (F. Bohomolec, I. Kraśicki, F. K. Dmochowski, F. N. Golański, G. Píramowicz, O. Kopczyński, I. Nagurczewski, M. A. Trotz, A. K. Czartoryski, F. Karpiński, St. Kleczewski aj.). Nejčastěji se tyto hlasy týkaly překlady z klasických jazyků, kromě nich pak nejvíce z francouzštiny.

O důkladné poznání těchto názorů pokusila se ve své práci Jadwiga Ziętarska. Svůj hlavní úkol si v úvodu stanovila takto: „Předmětem úvah mé práce jsou názory na překladaťelství uveřejněné v polském písemnictví druhé poloviny 18. století. Bylo to období, v němž překlady a adaptace představovaly, jak je známo, převážnou

část literární produkce. Význam této literatury v kulturním životě byl tehdy uznáván, o čemž svědčí řada hlasů o zásadách normativní poetiky překladu, která byla u nás systematizována právě v tomto období“ (s.8). Autorku tedy zajímala teoretická stránka jevu; praktická stránka, analýza samých překladů, vystupuje v její knize jen sporadicky jako příklad pro ilustraci výkladu. Nešlo o „historii překladů, ale o fragment historie názorů na překladatelství“, přičemž východiskem bylo srovnávací hledisko. Ziętarska srovnávala polské soudy o překládání s cizími, zejména francouzskými.

V úvodě autorka přehledně hodnotí nejdůležitější publikace o překladatelství v jednotlivých literaturách. Zmiňuje se též o Českých teoriích překladu a srovnává starší české hlasy o překládání knih s polskými. Neuvádí však již další významnou knihu Jiřího Levého *Umění překladu*. Potom sleduje v jednotlivých kapitolách utváření pohledů na nejzákladnější otázky: překladatelnost, doslovnost, věrnost, možnost překladu z druhé ruky, integrita uměleckého díla atd. Ani zdaleka se tehdy nedalo mluvit o ustálenosti mínění na překladatelské problémy. Uznávalo se například, že překlad se nemůže rovnat originálu, nemůže zachovat všechny jeho hodnoty. Z tohoto poznatku však byly vyvozovány různé závěry. Jedni žádali, aby se proto překladatel co nepečlivěji držel znění originálu, jiní naopak postulovali možnost volného přepracování, odstranění „nedostatků“ překládaného textu, vsouvání doplňků a vyjasnění, přizpůsobování překladu životním podmínkám a kulturní tradici přejímající strany. V praxi to vedlo k mnoha volným zpracováním použitých předloh, k adaptacím a imitacím. Souviselo to nepochybně i s tehdejšími pojetím původnosti díla, s evolucí v chápání autorského vlastnictví. Zásadu přejímání a přizpůsobování cizích děl vlastním podmínkám, kterou pro Francouze zdůvodňoval Du Bos, v Polsku pro oblast dramatu formuloval A. K. Czartoryski a vzhledem ke všem literárním druhům I. Nagurczewski. Proti francouzskému úzu překládat prózou i díla veršovaná projevila se v Polsku spíše opačná snaha.

Velmi důkladná a všestranná analýza rozsáhlého materiálu umožnila varšavské badatelce rekonstruovat základní tendence, které se uplatňovaly na úseku literárního překladu, a postihnout směr jejich vývoje; ten se rýsoval v podstatě od překladatelské volnosti 17. a 18. století k pozdějším požadavkům maximálního respektování všech hodnot originálu. V posledních desetiletích 18. století ozývaly se stále častěji hlasy o nutnosti zachovávat historický a lokální kolorit původního díla, všechny jeho umělecké kvality. Dřívější právo překladatele ingerovat a korigovat text originálu bylo kritizováno stále ostřeji. Docházelo se ke stanovení pravidla maximálního zachování smyslu i formy uměleckého díla, jeho integrity, což v podstatě odpovídá modernější formulaci o vytváření funkčního ekvivalentu v jiném jazykovém materiálu. Je zásluhou autorky, že se zvláštní pečlivostí poukázala právě na tyto přísliby, které signalizovaly pozdější vývoj.

Jadwiga Ziętarska náležitě doložila, že osvícenská epocha plně doceňovala význam překladů pro rozvíjení umělecké tvorby, pro vývoj jazyka, vědy a vzdělanosti, pro demokratizaci kultury, neboť zahraniční díla si mohl přečíst i čtenář neznající cizí jazyky. Velmi dobře též dokumentovala, jak překladatelská problematika souvisela s tehdejšími estetickými představami. Recenzovaná práce podává svědectví o úspěšném zvládnutí zvolené tematické oblasti a představuje zasvěcený obraz celé problematiky, dosud zkoumané jenom zlomkovitě.